

Kiistaa kirjaimesta

Sata vuotta takaperin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran oli ryhdyttävä toimittamaan Ferd. Ahlmanin 1865 julkaisemasta ruotsalais-suomalaisesta sanakirjasta uutta painosta. Hanke edistyi toivottua hitaammin, uusittu painos ilmestyi vasta 1885, silloin Kaarlo Forsmanin toimittamana. Viivästyminen aiheutti sen, että välillä oli julkaistava toinen painos lähes muuttamattomana (1872). Kuitenkin ennätettiin jo 1869—70 alustavasti suunnitella perusteellisempaa parantelua, ja siinä tarkoituksessa kysyttiin asianomaisen valiokunnan eli »kielitieteellisen osakunnan» mielipidettä. Valiokunta uskoi lausunnon laatimisen kolmimichiselle ryhmälle, toht. Oskar Blomstedtille sekä maistereille F. W. Rothstenille ja B. F. Godenhjelmille. Kun tämän kolmikön ehdotus 16. 11. 69 luettiin, niin lisäjäseneä ollut, uusittavan sanakirjan tekijä maist. Ahlman takertui pariin yksityisseikkaan, joista toinen aiheutti jatkuvan kiistan. Hän »pani vastalauseen sitä komitean määräystä vastaan - -, että tekiää osottavat sanat kirjoitettaisiin *-ia (-iä)* eikä *-ija (-ijä)* päätteellä» (Suomi II 8, s. 519). Tiedossani ei ole, että asiasta olisi aikaisemmin keskusteltu.

Vastoin Agricolan ajoista vallinnutta ja mainitun kolmikön yhä puolustamaa kantaa Ahlman oli sanakirjansa 1. painoksessa kirjoittanut *lukija, tekijä* jne. Hänen sanakirjansa oli syntynyt v. 1853 painetun Europaeuksen sanakirjan pohjalta, jossa jo noudatettiin samaa ortografiaa. Europaeuksen ohella tekijöinä olivat olleet mm. Antero Varelius, Pietari Hannikainen ja August Ahlqvist, joista viimeksi mainittua on pidettävä tämän mullistavan idean isänä. Ahlqvist oli jo niin varhain kuin Suomettaren 1. vuosikerrassa 1847 edustanut johdonmukaisesti samaa kantaa (Suomi 104 3, s. 15). Ahlmanin vastalause ei tehonnut »osakunnassa». Tämän lausunto, joka sisälsi paljon muuta ja myöhemminkin hyväksyttyä, esitti vaatimuksen, että »tekiää osottavat sanat kirjoitettaisiin *ia (iä)* eikä *ija (ijä)* päätteellä» (Suomi II 10, s. 214). Lausunto luettiin seuran välikokouksessa 17. 11. 69, ja seuraavassa, 1. 12. pidetyssä varsinaisessa, kuultiin Ahlmanin sivunmittainen vastaväite: »Mitä taas tulee siihen, että komitea on vaatinut verbeistä johdettuja, työn toimittajaa merkitseviä substantiivejä kirjoitettavaksi päätteellä *ia (iä)*, kun johtuvat niistä verbeistä, joiden sidevokali on *e* tahi *i*, vaan kaikissa muissa tapauksissa päätteellä *ja (jä)*, niin en suinkaan voi olla samaa mieltä, vaan vaadin päin vastoin aina pantavaksi päätteen *ja (jä)*. Jos aina pannaan sama pääte osottamaan samaa käsitettä, niin se on paljaaksi selvyudeksi, joka jo ulkoapäinkin näkyy; se pieni lisäsääntö vaan, että verbin *e ja:n* edellä muuttuu *i:ksi*, ja siinä kaikki. Paitsi sitä uskallan monelaisesta kokemuksesta sanoa, että päätettä *ja (jä)* rahvaskin kirjoituksissaan viljelee

yhtä paljon, ellei enemmän kuin päätettä *ia* (*iä*), puhumatta itse nykyajan kirjailijoista, joiden seassa *ja*-pääte kieltämättä on tavallisempi. Eipähän Lönnrotkaan käytä *ia* (*iä*) muissa kuin niissä sanoissa, jotka johtuvat verbeistä, joiden sidevokaali on *e*, jos kohta myönnänkin sellaisen menettelyn sulaksi mielivallaksi» (Suomi II 10, s. 217).

Mitä aikansa elänyttä Ahlmanin sanonnassa onkin, hän oli tavoittanut järjestelmän johdonmukaisuuskannan ja oli varma asiastaan. Kun hän epäili valiokunnan kannanottojen selvänäköisyyttä muutenkin, hän vetosi väliportaitta suoraan seuraan, joka nähtävästi tämän vuoksi kokoontui välikokoukseen 22. 12. Hän pyysi kannanmäärittelyä 17 eri oikeakielisyyys- ja oikeinkirjoituskysymykseen. Siitä päätäten, että tekijännimijohdosten aiheuttama kiista ei sisältynyt hänen tämänkertaiseen luettelonsa, hän nähtävästi katsoi jo voittaneensa sen. Myös hänen luettelonsa 11. kohta viittaa samaan. Hän kysyy: »Kuoli*a*aksi vai kuoli*j*aksi?» Hän selittää kummankin johto- ja merkityso pillisen eron ja päättää: »Puhekielessä sanotaan pitkällä *a*:lla: kuoli*a*aksi ja niin siis lienee kirjoittaminenkin.» Seuran vastaus: »Kirjoitetaan *kuolija*.» Oliko kielitieteellisen osakunnan enemmistö vaiennettu? Ei aivan.

Tieteellisesti ansioitunein Ahlmanin vastustajista, äskettäin suomen ja unkarin dosentiksi nimitetty Blomstedt ilmoitti samassa kokouksessa protestoivansa, mikä sitten toteutui seuran kokouksessa 2. 2. 1870. Hän kirjoitti: »Niitä oikeinkirjoituksen sääntöjä vastaan, jotka Seura viimeisissä kokouksissaan menneen Joulukuun 6 ja 22 p:nä, vahvisti noudatettaviksi --, pyydän minä lupaukseni mukaan antaa seuraavan vastalauseen». Vastalauseetta on 4½ Suomi-kirjan sivua ja se pohjautuu uusimman tieteen, ts. Blomstedtin omien 1869 hyväksytyjen väitöskirjojen tuloksiin. Substantivus actorin päätteellä, hän sanoo, on pidettävä *ia*:ta eikä *ja*:ta, vaikka jälkimmäinen oikeastaan on alkuperäisempi, »sillä se on varmaankin muodostunut suomalaisunkarilaisten kielten 3 persoonan pronominin alkumuodosta *ta* (*sa*)» jne. Mutta yhtä turhaa kuin olisi enää ruveta kirjoittamaan *sanojsi* ja *talojhin* pro *sanoisi*, *taloihin* pelkästään *j*:n vanhemmuuden perusteella, olisi ruveta kirjoittamaan *näkijä* pro *näkiä*, *katselija* pro *katselia*. Kysymys on kokonaan käytännöllinen. On eri asia, että *tuoda*, *antaa*, *pelätä* -verbien alkuperäiset tekijännimijohdokset *tuovia*, *antaisia*, *pelkääjiä* ovat kehittyneet asuihin *tuoja*, *antaja*, *pelkääjä*, »koska *i* tavallisen säännön mukaan muuttuu *j*:ksi kahden vokaalin välissä». Näin jatkui todistelu ja vastaväitteiden kumoaminen. Ja sitten: »Kuka tuon *ja* (*jä*) päätteän oikeimmittain lienee keksinyt ja saattanut käymään, en nyt ota vissiin sanoakseni jos ei tuo vain liene ollut Suometar vainaan toimitus; mutta sillä ei olekkaan mitään erinomaista arvoa kysymyksessä olevan asian ratkaisemiseen nähden. Tähdellisempi asia tämän suhteen on nykyinen käytäntö» — ts. *quieta non movere*. Kielipiipit Vhaelista Renvalliin ja Eureniiin olivat olleet kielivaliokunnan enemmistön kannalla (vain 1832 ilmestynyt M. W. Wikströmin *Försök till en Finsk Grammatika*) oli tuntenut pelkän *ja*-johtimen: *ajaja*, *lukija*).

Blomstedt moitti samassa yhteydessä (Suomi II 10, s. 227) sitä tapaa, jolla Suo-

malaisessa Kirjallisuuden Seurassa katsottiin voitavan käsitellä kielen seikkoja: »Jo silloin kun kysymys nostettiin tämän ja muiden yllämainittua tarkoitusta [suom.-ruots. sanakirjan uutta painosta] varten tehtävien oikeinkirjoitus-sääntöjen määräämisestä Seuran täys-kokouksessa, oli minulla kunnia muistuttaa, miten sopimatonta se oli ottaa tän-luontoisia asioita semmoisissa tiloissa keskusteltaviksi ja ratkaistaviksi.» Kieliopilliset kysymykset oli käsiteltävä kielitieteen valiokunnassa, jonka kokouksista ei kenenkään, »joka kieli asioissa on harjaantunut» pitänyt jätettyä syrjään (vihjaus Ahlqvistiin!)

Käytännössä Ahlman voitti. Taustatukena oli tietenkin Ahlqvist ja mielialoihin vaikuttavana lisätekijänä Ahlqvistin ja »osakunnan» (tai sen puheenjohtajan professori Ingmanin) välillä vallitseva antagonismi. On valaisevaa nähdä, miten Ahlqvist »Suomen kielen rakennus» -teoksessaan 1877 lopettaa kiistan (s. 6): »Verbeistä, joiden vartalo päättyy *e*:hen tai *i*:hin, kirjoitettiin ennen ja kirjoittavat muutamat vielä nytkin nämät johdannaiset niinkuin jos johtopääte olisi *-ia*, esim. *tulia*, *ristiä*. Tämä ei kuitenkaan ole oikein, koska se ei mitenkään ole todistettava, että pääte tämänlaisista verbeistä johdettaessa olisi toinen, toinen kaikista muista johdettaessa. Vartaloihin, joilla on *i* lopussa, liittyy *-ja*- pääte yhtä säännöllisesti kuin muihinkin, joten syntyy esim. *ristijä*, *keksijä*, *järsijä*, *hulmija*; *e*-päätteellisissä vartaloissa muuntuu *e* tämän päätteen edellä *i*:ksi, joten syntyy esim. *tulija*, *purija*, *lukija*, *menijä*, *itkijä*.» Ahlqvist esittää viitteitä *e*:llisen kantavartalon jäänteisiin vanhassa kirjasuomessa ja virossa sekä siirtyy sen jälkeen todistelemaan *ja*-johtimen ja preesenspartisiipin *va*-tunnuksen alkuperän identtisyyttä, mihin ei tässä ole enää aihetta poiketa. Miten hän selittää sanat *suntio*, *kontio*, *olio* tekijännimijohdosten toisinhoiksi mutta jättää niiden *j*:ttömyyden perustelematta, sekin jääköön esittämättä. Äännehistorialliseen katsomustapaan hän ei vielä yltänyt, lieneekö siirtymään äänteen käsitelkään häntä askarruttanut.

Setälä käytti oikeakielisyysentempe periaatteita eritellessään nimitystä *k i e l i o p i l l i s u s k a n t a* perusteluista, jotka vetoavat valittavina olevien muotojen alkuperäisyyteen (ainakin relatiiviseen) tai johtamistavan mukaisuuteen (*vihoillinen* olisi muka oikeampi kuin *vihollinen*). On helppo sopia siitä, että kiistassa *lukia* vai *lukija* oli kysymys kieliopillisuudesta. Sen ratkaisi järjestelmänmukaisuus, eivät epäselvät tai hypoteettiset etymologiset selitykset. Muistan opiskeluvuosiltani, että Setälä kerran ellei useammin antoi kuulijoittensa ymmärtää, ettei Ahlqvistin perustelu *lukija-*, *menijä-*tyyppiin siirtymisen puolesta ollut vedenpitävä, tuntuipa ainakin minusta siltä kuin hän olisi pitänyt asiaa varsin joutavana. Oikeinkirjoituksen johdonmukaisuus ei liene hänelle ollut yhtä velvoittava vaatimus kuin meille nuoremille. Olisiko hän siinä yhteydessä tähdentänyt ääntämistavan eksaktia samantaisuutta *etsiä-* ja *etsijä-* tapausten kesken, sitä en muista, olisiko hän ts. lukenut nämä tapaukset samaan kategoriaan kuin *siat* ~ *sijat*, joissa puhtaasti ortografinen selvennys, sopimus, oli havaittu hyödylliseksi ääntämistavan identtisydestä välittämättä. Samahan on asianlaita sen säännön suhteen, jota noudatamme *k:n* astevaihtelutapauksissa, milloin *ns.* heikossa asteessa on kato *i*-loppuisen diftongin

jäljessä: *taian, reiän*, vrt. *Maijan, Raijan, leijan* ja vastaavasti *v*-tapauksissa *u*-loppuisen diftongin jäljessä: *kauan, leuan, touon*, vrt. *sauvan, neuwon* (ks. esim. Osmo Ikola, Suomen kielen käsikirja, s. 114). Ääntämiseröä ei ole.

Viivähdän hetken näin esiin ottamassani kirjainkysymyksessä. Kun katselen vanhempaa kirjoitusperinnettä ja jätän Agricolan, Westhin ym. vanhimpien moniselitteiset ortografiat syrjään, vahvistuu vaikutelma, että ääntämisenmukaiset *j*:lliset ja *v*:lliset kirjoitustavat ovat olleet vallitsevimmat: *reijän, taijan, taijottu, cauwan* t. *kauwan, cauwas, rauwennut, hauwwin, Couwon, leuwan, touvollans* jne. En puutu äännehistorioitsijain erehdyttäviin tulkintoihin, omiini enkä muiden, joiden mukaan palataalispirantti on näiden merkintöjen mukaan käsitettävä muuttuneeksi *j*:ksi ja *v*:ksi. Suurin osa tapauksista jatkaa aikaisempaa katoedustusta. Mikäli havaintoni ovat olleet riittävät, niin siirtymä-äänteettömän kadon merkintä on aikaisemmin ollut hyvin harvinaista ja pääsee kieliopillisiin esityksiin myöhään. Vielä Renvall piti (1840) normaaleina esimerkkejä *reijät, oijetah, kowvot, hauvit, leuvat*, vaikka huomauttikin, että itämurre paremmin välttää tämäntapaista »muuttumista» (förvandling) kuin läsimurre etenkin Turun läänissä. Hänen sanakirjassaan on *reijän, taijan, taijota, oijeta, oijentaa* (myös *ojentaa*), *poijsa, poijes* (myös *poisa, pois*), *leuvan, kowwon, lauweta, raweta, kiuwas, hauwin* (myös *hauin*). Eurén lienee ensimmäinen, joka antaa yleissäännön, että »*k* katoo peräti - - jos se on kahden ääntäväisen välissä» (1852). Hän kirjoittaa *kauaksi, kauas, kauan*, sanakirjassaan (1860) *tai'an, tai'on, rei'an*, t. *reijän, leuan, hauen, laueta, raueta*. Hänen teksteistään tapaa myös muotoja *kauwan, rauweta*.

Genetzin kielioppiin tultaessa (1881) »pehmenemissäännöstö» on likipitään nykyinen, mutta silti opastava muistutus on ollut tarpeen: »Moni kirjoittaja muuttaa *k*:n *i*-päätteisen diftongin jäljessä sekä joskus muutenkin *i*:n tai *e*:n ollessa edellä tai jäljessä *j*:ksi; esim. *reijän, taijan iän, ijes* - - (eikä säännön mukaan: *reiän, taian, iän, ies* - -). Tämä ei ole kuitenkaan tarpeellista eikä hyväksyttävää muuten kuin kahden *i*:n välissä; esim. *reijissä, sijitä* (myöskin *siitä*). - - Moni taas tarpeettomasti pehmentää *k*:n *v*:ksi, etenkin jos edellä on *u*- tai *y*-päätteinen diftongi - - esim. *hauwin, kiuwas, pöyvötä* - - (eikä säännön mukaan *hauin, kiuas, pöyötä* j.n.e.)».

Olen ottanut nämä tutut asiat puheeksi oikeastaan vain periaatteellisen yksityistapauksen vuoksi. Kun suomea opetettaessa *i*- ja *u*-loppuisen diftongien jäljessä tavua aloittavat *j* ja *v* sovittiin kuvatulla tavalla pyyhittäviksi *k*:n astevaihtelutapauksista, jäi jäljelle (ei aivan pieni) ryhmä *ij*:llisiä ja *uv*:llisiä sanoja, joista Setälä mainitsi Suomen kieliopin äänne- ja sanaopissa esimerkit *nuija, äijä, rouva* ja *vauva*. Kun koulua käydessäni ennatimme tähän vaiheeseen, lienee viimeisen viikonpäivän nimityksen kuuluminen vedenjakajalle ollut puheena, koska olen omaan kappaleeseeni (4. painos, 1905, s. 30) kirjoittanut muodon *lauwantai*. Olisimmeko saaneet neuvon kirjoittaa näin? Joka tapauksessa minun on myöhemminkin ollut vaikea alistua *v*:ttömään ortografiaan sen sopimattoman perustelun vuoksi. Tuskin tulin vielä kiinnittäneeksi huomiota siihen, että koulua varten 1907 ostamassani Knut Cannelinin pienessä Suomalais-ruotsalaisessa sanakirjassa (3. p. 1903) oli vierek-

käisillä sivuilla *lauantai* ja *lauvantai* = *lauantai* — nehän koskivat suomea, ja kirjasta opimme ruotsia. Muuten tämä olisi kaikesti ollut ensimmäinen paikka, josta olisin tavannut *v*:ttömän kirjoitusasun. Kaikissa tätä vanhemmissa suomea toisena kielenä käytävissä sanakirjoissa, jotka ovat olleet käsissäni, on vain *lauantai*, viimeksi Yrjö Koskisen Suomalais-ranskalaisessa (1900). Cannelinin 1908 julkaisemassa laajennetussa ruots.-suom. laitoksessa on sen sijaan vain *lauantai*. Mutta esim. vielä 1913 ilmestyneessä Kijasen venäl.-suom. sanakirjan jälkimmäisessä osassa s. v. *cyббота* on varoellen *lau(v)antai*.

Tuntemme syyn, miksi *v*:ttöntä muotoa ruvettiin suosittelemaan. Cannelin, joka 1903 kuvatulla tavalla (ensimmäisenä?) asetti sen etusijaan, selitti Kielioppaansa I. painoksessa 1916 s. 121 näin: »Kun lainasana *lauantai* palautuu alkukielen *laugardagr*-sanaan, jossa klusiili esiintyy suljetussa tavussa, soveltuu se tähän ryhmään luettavaksi ja siis *v*:ttömänä kirjoitettavaksi.» Perustelu lienee useimmista kirjaan turvautuvista tuntunut turhan tieteelliseltä. Myöhemmissä painoksissa Cannelin vetosi vain siihen, että *v*:tön oli yleisempi. Lauri Kettunen vihjaisi vältellen tämän erikoistapauksen taustaan (Hyvää vapaata suomea 2. p. 1959 s. 35): »Mutta miksi on *lauantai*, kun äännetään myös *lauvantai*? Ehkä senkin vuoksi, että sanaa pidetään vanhana germaanisena lainana, johon on kuulunut *k*-aines (vatjassa vielä *lauko-päivä*).» Ja uusinta opasta, Osmo Ikolan Suomen kielen käsikirjaa (1968), siteeratakseni, s. 114: »Jos kyseessä ei ole astevaihtelutapaus, kirjoitetaan *v*, esim. *rouva*, *vauva*, *sauva*. Erikseen on huomattava sana *lauantai*, joka kirjoitetaan *v*:ttömänä.»

Kaikessa astevaihteluun vetoavassa sovelluksessa voi aina epäillä Setälää primus motoriksi. En ole kuitenkaan vakuuttunut siitä, että hän olisi ruvennut vaatimaan *lauwantain* korvaamista *lauantailla*. Itselläni ei ensiksikään ole vuosilta 1911—14 muistikuvaa tämän tapauksen esillä olosta. Setälän vanhemmista oppilaista olen enää tavoittanut vain kouluneuvos Lauri Pelkosen, joka ei myöskään muista kuulleen *v*:ttömästä *lauantaista* Setälältä. Vähemmän merkinnee se, ettei Setälä tehnyt sitä koskevaa täydennystä mainitun oppikirjansa uusiin painoksiin, hän kun ei kirjaansa yleensä enää parannellut. Kummallisemmalta voi tuntua, että hän tämän sanan etymologiaa kosketellessaan FUF XIII 337 ja 400 vielä v. 1913 kirjoittaa vain *lauantai*. Ketä Setälän oikeakielisyyteen harrastuneista oppilaista (Kannisto, Ojansuu, Tunkelo tai vanhempi Cannelin) on pidettävä mestaria oikeaoppisempana? Olisiko Setälä tässä(kin) epäillyt lähteä kielipillis-etymologisen oikeakielisyyden kannalle. Ohjeistossamme tapaus on jäänyt perin yksinäiseksi monstrumiksi — vai väittääkö joku, että esitetty perustelu saattaa iskostua muiden kuin suomalaista filologiaa opiskelleiden päähän hepreata selkeämpänä? Olen äännehistorian luennoissani (painettu 1966, s. 69) huomauttanut, että johdonmukaisia ollaksemme olisimme saaneet ruveta kirjoittamaan kaikki *Kouvolat Kouoloiksi* (vrt. *kouko* : *kouon*, myös *kouvo* < **kouvoi*). Samanlainen on *Jua*, pitäjä *Jukajärven* ympärillä, siitä olisi voitu tehdä *Jua*. Edelleen liittäisin samaan ketjuun *peijaiset* ja *peijakas*, joita emme ole lakanneet näin kirjoittamasta, vaikka pidetään uskottavana, että niiden aiheuttajana on germ. **faigiaz* (vir. murt. *peig*).

Nykysuomen sanakirjassa on huvittavat hakusanat *oi'istaa*, *oi'istua* ynnä kaiken varalta myös »hylättävästä suositeltavaan» -viite *oijus-* → *oius-*. Olisinkohan tuomittavan kerettiläinen jos säännöt tuntien kirjoittaisin sekä *oijistua*, *oijustie* että *lawantoi* (etten peräti *kauwan*, *kawas*)?

Streit um einen Buchstaben

VON MARTTI RAPOLA

In den Jahren 1869/70 diskutierte man im Kreise der Gelehrten, die für die Sprachpflege des Finnischen zuständig waren, darüber, ob man *lukija* oder *lukia* 'der Leser' schreiben müsse. Der letztere Brauch hatte seit dem 16. Jh. geherrscht und er hatte weiterhin Verfechter. Für den neueren Stand traten u. a. der Wörterbuchverfasser Mag. Ferd. Ahlman und Prof. August Ahlqvist, der Vater der ganzen Idee, ein. Die Reformer beriefen sich auf die Folgerichtigkeit des grammatischen Systems (man sah das Ganze als sprachliche, nicht so sehr als orthographische Frage). Im Grunde handelte es sich um die Aussprache des Finnischen in Fällen, wo an der Silbengrenze *i* und *a* (resp. *ä*) hintereinander stehen und wo immer (wie auch bei den dialektalen Diphthongen *ia*, *iä*)

entweder bewusst oder unbewusst ein halb-vokalischer Übergangslaut *j* steht. Das gilt auch für *u-a*, *ü-ä*-Fälle nach einem auf *u, ü* endenden Diphthong, die sich in der Rede nicht von *uwa*, *üvä*-Fällen unterscheiden. In den Stufenwechselfällen von *k* hat man jedoch allmählich auf die Bezeichnung von *v* verzichtet: *kaukana* ~ *kawas*, vgl. *sauva*, *leuka*: *leuan*, vgl. *neuvo*. Irgendein Stufenwechseltheoretiker (kaum E. N. Setälä selbst) sah sich ca. i. J. 1900 veranlasst, das alte Wort *lawantoi* zu *lauantai* 'Sonnabend' zu korrigieren, unter Hinweis auf das altskandinavische Original *laugardagr*. Diese Neuerung, die der Verf. nicht für geglückt hält, ist in der fi. Gegenwartssprache jedoch fast ausnahmslos verwirklicht.